

ДЕТЕРМІНАЦІЯ ПОНЯТТЯ "ТОЛЕРАНТНІСТЬ": СОЦІАЛЬНО-ГУМАНІТАРНИЙ ДИСКУРС

У статті досліджено сутність феномену толерантності з позиції соціально-гуманітарних наук (філософія, соціологія, психологія, політологія, педагогіка). Визначено сфери прояву толерантності як особистісного утворення (гендерна, вікова, освітня, міжнаціональна, расова, релігійна, географічна, міжкласова, фізіологічна, політична, сексуально-орієнтована, маргінальна) та рівні сформованості. Доведено, що педагогічна наука акумулювала у собі знання та результати досліджень соціально-гуманітарних наук і розуміє толерантність як моральну якість особистості та обов'язковий принцип побудови навчально-виховного процесу. Обґрунтовано, що основним завданням педагогічної науки з проблем толерантності є забезпечення практичної реалізації вчень про толерантність, а саме виховання толерантності як особистісного утворення і втілення у життя принципів толерантної поведінки і взаємодії.

Ключові слова: *міждисциплінарний підхід, соціально-гуманітарні науки, толерантність, види толерантності, толерантність вчителя.*

Постановка проблеми. Сучасний світ відрізняється різноманіттям, суперечливістю і разом з тим взаємозалежністю процесів і явищ. Проблеми толерантності (далі – Т.) стають найбільш актуальними в наші дні, з одного боку, у зв'язку з інтенсивністю інтеграції України у світове співтовариство, значним розширенням масштабів міжкультурної взаємодії, динамічним зростанням соціального запиту на діяльну, відкриту особистість, яка виявляє ціннісне ставлення до інших людей і їх поглядів; і, з іншого боку, у зв'язку зі збереженням в суспільстві негативних націоналістичних настроїв, ксенофобії, сексизму та інших проявів нетерпимості.

Принципи гуманізму, толерантності, ненасильства закріплені на міжнародному, державному та регіональних рівнях у різноманітних деклараціях, законах, постановах органів влади та самоврядування. Серед документів міжнародного рівня, у яких наголошується на необхідності дотримання толерантності, слід виділити Загальну декларація прав людини (резолюція 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10.12.1948 р.), Міжнародну конвенцію про ліквідацію всіх форм расової дискримінації (резолюція Генеральної асамблеї ООН № 2106 (XX) від 21.12.1965 р.), Декларацію принципів толерантності (резолюція Генеральної асамблеї ЮНЕСКО № 5.61 від 16.11.1995 р.). В Україні на державному рівні прийнято Закон "Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків" (2005 р.), де проблема досягнення гендерної рівності та дотримання принципів толерантності у відносинах між статями є однією з пріоритетних.

Відповідно набула актуалізації проблема Т. у найважливіших державних законодавчих документах з питань освіти (Національна доктрина розвитку освіти (2002 р.), Закони України "Про освіту" (1991 р.), "Про загальну середню освіту" (1999 р.), "Положення про класного керівника навчального закладу системи загальної середньої освіти" (2000 р.). Згідно з зазначеними документами одними із важливих завдань освіти у державі є: "... виховання в учнів (вихованців) поваги прав і свобод людини і громадянина, ... реалізація права учнів (вихованців) на вільне формування політичних і світоглядних переконань, виховання поваги до народних традицій і звичаїв, державної мови, регіональних мов або мов меншин та рідної мови, національних цінностей Українського народу та інших народів і націй" [7].

У Декларації принципів толерантності зазначається, що Т. необхідно виховувати і першочергова роль у цьому процесі належить освіті. Стаття 4 даного документу обґрунтовує необхідність виховання на засадах і принципах Т. та терпимості, утвердження моральних цінностей. "Виховання в душі толерантності слід розглядати як невідкладне завдання; у зв'язку з цим необхідно сприяти розробці навчальних методик для формування толерантності. ... Політика і програми в галузі освіти повинні сприяти покращенню взаєморозуміння, зміцненню солідарності і толерантності у спілкуванні" – наголошується у документі [6, с. 12].

Одним із важливих соціальних інститутів, який здійснює виховний вплив на особистість, що формується, є навчальний заклад. У школі, де складаються погляди на світ і ціннісні орієнтації молодих поколінь, накопичується досвід спілкування і взаємодії, формується особистий світогляд і саме в цей період важливого значення набуває формування навичок толерантної поведінки учнівської молоді. Однак педагоги і науковці різних рівнів, працюючи над проблемою формування Т., навичок толерантної взаємодії, постають перед проблемою невизначеності щодо добору ефективних форм і методів роботи з дітьми, визначення рівнів сформованості Т., що пов'язано насамперед з труднощами у формулюванні самого поняття "Т.", визначенням рівнів сформованості та сфер прояву, а відтак і подальшої роботи з даного напрямку.

Особливо активно проблема Т. почала обговорюватися з середини 90-х рр. ХХ ст., коли було ухвалено "Декларацію принципів толерантності" (резолюція Генеральної асамблеї ЮНЕСКО № 5.61 від 16.11.1995 р.). У цьому документі термін "Т." має кілька трактувань: 1) повага, прийняття та розуміння

багатого різноманіття культур нашого світу, наших форм самовираження і способів прояву людської індивідуальності; 2) чеснота, яка робить можливим досягнення миру і сприяє заміні культури війни культурою миру; 3) активне ставлення, що формується на основі визнання універсальних прав і основних свобод людини; 4) відмова від абсолютизації істини та затвердження норм, встановлених в міжнародних правових актах у галузі прав людини [4]. Завдяки такому широкому визначенню поняття, Т. стала предметом вивчення багатьох суспільно-гуманітарних наук (філософія, психологія, соціологія, етика, педагогіка, політологія та ін.).

Філософські ідеї щодо смислового наповнення концепту Т. мають глибоке коріння та досить різноманітні. У роботах філософів термін Т. традиційно тлумачився як терпимість і співвідносився з цілим рядом інших феноменів або понять, серед яких особливий серединний душевний склад (Аристотель), соціальне згуртування (Платон), ступінь згоди (Г. Лейбніц), віротерпимість (Дж. Локк), доброта (І. Кант) та ін. Починаючи з ХХ століття проблему Т. та її межі активно досліджували у своїх працях М. Бахтін, Р. Валітова, К. Гречко, В. Золотухін, П. Кінг, В. Лекторський, В. Шалін та ін.

Як особистісне утворення, стійкість до конфліктів досліджується Т. психологами (О. Асмолов, О. Байбаков, Г. Безлюлева, С. Братченко, Г. Солдатова, Н. Тарабрина та ін.). Певні аспекти толерантності відображені у працях соціологів (Г. Бутигін, Е. Дюркгейм, Г. Зіммер, О. Конт, С. Оксамитна, О. Швачко та ін.). Роль і місце толерантності у суспільному житті, у взаємовідносинах між різними соціальними групами, у напрямках міжнаціональних, міжетнічних, міжкультурних контактів розглядали Ю. Арутюнян, М. Мацковський, А. Пригожин, О. Ручка, В. Стрілецький.

Дана проблема розглядалась у працях класиків педагогічної думки (Я. Коменський, Я. Корчак, А. Макаренко, М. Монтессорі, В. Сухомлинський, Л. Толстой, К. Ушинський, С. Френе, Р. Штайнер та ін.) і залишається актуальною для педагогічної думки ХХ – початку ХХІ століть. На важливій ролі Т. у педагогіці, необхідності толерантної взаємодії учасників освітнього процесу наголошують С. Авраменко, Л. Бернадська, Т. Білоус, О. Волошина, О. Грива, Я. Довгополова, О. Столярченко та ін. Виховання міжетнічної, міжнаціональної толерантності стало предметом дослідження низки вітчизняних та зарубіжних педагогів (Г. Абдулкарімов, Т. Гурова, Е. Койкова, Л. Олексюк та ін.), формування толерантності майбутнього вчителя досліджують М. Андреев, Ю. Ірхіна, М. Карандаш, Ю. Тодоровцева.

Метою статті є дослідження сутності, сфер прояву та видів толерантності з позицій соціально-гуманітарних наук задля подальшого відтворення складових толерантності та толерантної особистості з точки зору педагогічної науки.

Результати теоретичного дослідження. З огляду на те, що проблема Т. розглядається і вивчається багатьма соціально-гуманітарними науками (філософія, психологія, соціологія, етика, педагогіка, політологія, та ін.) вважаємо міждисциплінарний підхід найбільш доцільним і ефективним для дослідження сутності даного феномену.

Звернення до наукових робіт, що досліджують Т., показує, що автори застосовують досить різноманітні підходи до визначення сутнісних характеристик Т., сфер її прояву та різновидів, а також критеріїв сформованості. Так, С. Ільїнська виділяє чотири підходи до розуміння Т.: 1) аксіологічний; 2) ідеалістичний; 3) онтологічно-історичистський; 4) конфліктний [8]. С. Братченко сформулював наступні підходи до розуміння феномену Т.: екзистенційно-гуманістичний, диверсифікаційний, особистісний, діалогічний, фасилітативний [3]. О. Грива, Н. Нікітіна, С. Толстікова, аналізують феномен толерантності через призму субпідходів міждисциплінарного підходу: філософського, лінгвістичного, медико-фізіологічного, соціологічного, політологічного, нормативно-правового, соціокультурного, професіографічного, антропологічного, педагогічного та психологічного [13; 5].

З метою повного і комплексного дослідження проблеми Т. звернемось до наукових розвідок з філософії, психології, соціології, політології, педагогіки, а саме звернемо увагу на тлумачення самого поняття Т. даними науками та встановлення класифікацій, виділення різновидів/типів Т. Спробуємо виділити спільне та відмінне у визначеннях Т. різними науками.

Філософський підхід до визначення поняття толерантності (Р. Валітова [4], П. Кінг [18], В. Лекторський [11]) визначає Т. як розуміння й прийняття множинності й різноманіття буття й визнання неминучості співіснування розходжень. Принцип толерантності у філософії – це особливий принцип існування світу у всьому його різноманітті і протиріччях. На думку П. Кінга, "бути толерантним" означає терпіти, зносити, миритися з людиною, діяльністю, ідеєю і т.п., якої насправді не схвалюєш. Кінг розуміє Т. як заперечення нетерпимості. При цьому Т. полягає в стримуванні неприязні в поєднанні або з відкладеною негативною реакцією, або із заміною її на більш позитивне реагування [18]. Від розуміння "іншого" через відмову від привілеїв свого "я" приходять до визнання і поваги права "іншого" на відмінність, його волю. Р. Валітова приходять до висновку, що основою толерантності, головною рисою толерантної людини є повага "іншого" ("об'єкта" толерантного ставлення) в його несхожості з ним, суб'єктом толерантного ставлення [4].

Поділ на активну і пасивну Т. у філософії є найголовнішим. В. Лекторський виділяє такі типи толерантності: перший тип – байдужість, другий тип – неможливість взаєморозуміння, третій тип – поблажливості, четвертий тип – розширення власного досвіду і критичний діалог [11, с. 284-287]. Тільки критичний діалог забезпечує активне ставлення до представників інших груп. Тут ми вже не просто залишаємо в спокої прихильників інших переконань: ми повинні спробувати зіставити нашу позицію з іншою, зрозуміти підстави кожної з них і, можливо, через це взаємодія скорегувати свої погляди. Саме даний тип толерантності В. Лекторський вважає найбільш перспективним, який найбільш повно відображає сутність.

Вітчизняний дослідник О. Тягло вирізняє існування двох видів толерантності: особливої й універсальної [16, с. 275]. Отже, з точки зору філософського підходу Т. – це "чеснота особистості, що характеризує її ставлення до "іншого" як до вільної, рівноправної особистості, яка полягає в добровільному і свідомому уникненні почуття неприйняття, викликаного його певними властивостями як зовнішніми (расові, національні особливості та ін.), так і внутрішніми (релігія, традиції, моральні переваги та ін.), налаштованості на діалог і розуміння "іншого", відмову від привілею першої особи, визнання та повазі його права на відмінність" [4].

На рівні особистісного утворення окремого індивіда розглядає Т. *психологія*. Представники даного підходу (О. Асмолов, Г. Бардієр, С. Братченко, Г. Солдатова та ін.) розуміють Т. як певну стійкість особистості до конфліктів і негативних реакцій у проблемних ситуаціях, здатність до активної взаємодії із оточенням, успішну адаптацію до умов та факторів, які здаються неприйнятними.

Т., насамперед, передбачає, з одного боку, відсутність у людини авторитарного синдрому (егоцентричних претензій на "останні істини", спрощеного, "лінійного" мислення, "чорно-білого" сприйняття, схильності до агресивної поведінки та ін.), а з іншого – наявність високого рівня поваги і прийняття самого себе у поєднанні з повагою і прийняттям інших, усвідомлення глибинної екзистенційної спільності людей і здатності до угоди, кооперації, співпраці [3].

Стосовно класифікації видів Т., то у психології чітко вирізняються два підходи за соціальними сферами прояву і за рівнем сформованості Т. Так, Г. Бардієр виділяє наступні види толерантності (залежно від сфери прояву): вікова, міжособистісна, міжетнічна, професійна, управлінська, гендерна, міжконфесійна, міжкультурна, соціально-економічна, політична [2]. О. Орлов та О. Шапіро виділяють три типи Т. на рівні особистісного утворення: природну (неусвідомлену) Т. (тип "А"), терпіння, терпимість (тип "Б") і найвищий рівень прояву Т – моральна Т. (прийняття, довіра, тип "В") [19].

Соціологічний підхід розглядає Т. на рівні взаємодії різних соціальних груп (міжнаціональних, міжетнічних, міжкультурних, міжвікових, релігійних та ін.) та визначає її як здатність приймати людей іншої поведінки, звичаїв, вірувань, почуттів думок як рівноправних громадян. Концепції плюралізму та соціальної свободи є ключовими для принципу Т. у соціології. Співробітництво та партнерство є важливими умовами реалізації Т.

Як і у психології, у соціології виділяються певні різновиди Т. залежно від сфери соціальної взаємодії. Так, М. Мацковський виділяє такі сфери соціальної взаємодії, де проявляється Т.: гендерна, вікова, освітня, міжнаціональна (крайні прояви міжнаціональної інтолерантності: етноцентризм, ксенофобія, агресивний націоналізм), расова, релігійна, географічна, міжкласова, фізіологічна, політична, сексуально-орієнтована, маргінальна [12, с. 34-41].

Всі перераховані сфери прояву толерантності можемо умовно об'єднати в три соціальні групи:

- 1) біологічно-обумовлена група (індивідуальна відмінності, зокрема вікові та статеві особливості, соціальні ролі особистості);
- 2) культурно-обумовлена група (індивідуальні особливості людини як представника того чи іншого етносу, національної культури, релігії чи релігійної конфесії);
- 3) соціально-обумовлена група (визначається статусними і позиційними відмінностями між людьми в їх професійному, управлінському, соціально-економічному, політичному оточенні).

Як і у філософії, у соціології звертається увага на рівні Т. М. Мацковський вирізняє рівні толерантності та інтолерантності: протекціоністська Т., ціннісна Т., прихована інТ., вербальна інТ. та агресивна поведінкова інТ. [12, с. 34-41].

У рамках соціально-філософських знань можна виділити кілька наукових напрямів, які досліджують різні аспекти проблеми толерантності. Найбільш поширеним є аксіологічний напрям до дослідження толерантності. Підприємтям для формування толерантності згідно аксіологічного підходу виступають ціннісно-сміслові утворення. Аксіологія розглядає феномен толерантності в категоріях добра і зла, цілей і засобів, позитивних і негативних абсолютних і відносних цінностей і т. д. Ці види цінностей не виключають один одного, вони взаємопов'язані, і деякі з них втілюють у собі риси багатьох інших цінностей.

Явище толерантності також досліджується через призму *акмеології*, головною категорією тут виступає "зрілість особистості". Саме така якість як зрілість є вираженням процесу самореалізації і самоактуалізації особистості, що і відрізняє самодостатню людину.

Використання багатого потенціалу теорії пізнання для з'ясування самої суті толерантності передбачає *гносеологічний напрям*. Категорія "Т." сприймається поряд з категоріями "ненасилля", "неагресивне мислення", "неагресивне поведінка", "справедливість", "свобода", "рівність" та є визначальною для формування соціально-філософських концепцій побудови сучасного освітнього простору.

Наука *політологія* розглядає Т. в першу чергу як одну з ключових демократичних норм і цінностей, таких як свобода слова, ЗМІ, зборів, релігій, прав опозиційних партій тощо, без яких неможлива реалізація основних прав людини. Аналізуючи політологічний підхід, Н. Нікітіна та С. Толстікова виділяють наступні характеристики толерантності: ознака демократичної культури; принцип цивільно-правової поведінки; регулятор міжнародних відносин; фактор миру і злагоди [13, с. 18].

У політології виділяють такі три види Т.: деклараційний, реляційний, акційний. Говорячи про рівні існування толерантності, М. Соколов виділяє такі: цивілізаційний, міжнародний (міждержавний), етнічний, соціальний, індивідуальний [14, с. 75]. Американський політолог М. Уолцер [17] виділяє ще один тип толерантності – "Т. як смиренне ставлення до відмінностей в ім'я збереження миру" [17, с. 25]. Даний тип толерантності дослідник вважає історичним попередником інших.

Педагогічний підхід. Педагогічна наука акумулювала у собі знання суміжних суспільно-гуманітарних наук стосовно феномену Т. і трактує Т. як: моральну цінність (спільно з філософією), особистісне утворення, якість особистості (спільно з психологією), людську чесноту, активну життєву

позицію (спільно з соціологією). Поділяємо думку Е. Койкової, яка визначає Т. як "людську чесноту (мистецтво жити в світі різних людей та ідей, здатність мати права і свободи, при цьому, не порушуючи прав і свобод інших людей); як активну життєву позицію на основі визнання іншого; як відношення до людей (прийняття іншої людини такою, якою вона є, визнання багатомірності і самотності будь-якої культури, прийняття норм та правил, відмова від зведення різноманіття до одноманітності або переважання якоїсь однієї точки зору і позиції, розуміння і прийняття традицій, цінності і культури представників іншої національності і віри); як якість особистості дитини, що визначає характерну для неї поведінку, діяльність і мислення" [10, с. 9].

Т. як моральна якість особистості є однією з важливих категорій сучасної педагогічної науки. Низка педагогічних досліджень переконує, що Т. може бути вихована, тільки для цього потрібні спеціальні педагогічні умови і методично грамотно реалізовані методики і виховні технології. Вітчизняні педагоги-науковці (М. Андреев, Л. Бернадська, Т. Білоус, О. Волошина, О. Грива, Т. Гурова, Я. Довгополова, М. Карандаш, Е. Койкова, О. Матієнко, Л. Олексюк, О. Орловська, А. Скок, Н. Скрипник, Ю. Тодоровцева та ін..) розглядають Т. з одного боку, як одну з цілей виховного процесу в сучасному суспільстві, а, з іншого – як методологічний принцип спілкування в педагогіці, що проявляється, зокрема, в емпатійному розумінні та прийнятті вихованця таким, яким він є, в особистісній установці педагога на спілкування на засадах довіри і відкритості.

У педагогіці Т. найчастіше всього висвітлюється у міжетнічному, міжкультурному та міжособистісному аспектах, що пов'язано а активізацією міжетнічних, міжнаціональних конфліктів як у середині країни, так і в усьому світі. Проте недостатньо уваги приділяється іншим видам Т. за соціальними сферами прояву, наприклад гендерній.

Як окрему категорію у педагогіці виділяють Т. вчителя. Т. вчителя/вихователя/викладача є однією з базових умов взаємодії та спілкування. У педагогічних дослідженнях Т. вчителя розглядається як "заснована на ціннісних і гуманістичних орієнтаціях професійна здатність зрозуміти, визнати й прийняти суб'єктів педагогічного процесу – учнів, учителів, адміністрацію школи, батьків учнів – такими, якими вони є, – носіями інших цінностей, логіки мислення, форм поведінки, суб'єктивного досвіду, встановлювати відносини співробітництва в процесі взаємодії із суб'єктами, аналізувати й критично оцінювати суб'єктний досвід і поведінку. Розуміння є здатністю дивитися на світ очима іншого суб'єкта; визнання – здатність бачити в ньому носія інших цінностей, поглядів, образу життя, усвідомлення його права бути інакшим; прийняття – позитивне ставлення до нього як іншого" [1, с. 6]. М. Карандаш, Ю. Тодоровцева вважають, що Т. учителя проявляється за умови обов'язкового встановлення з суб'єктами освітнього простору відносин довіри, співпраці, компромісу, радості, товариськості, емпатії та психологічного комфорту [9; 15].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Таким чином, Т. – це складний, багатоаспектний, багатокomпонентний і неоднорідний феномен, який неможливо описати тільки в одному вимірі. Досліджуючи сутність Т., ми побачили, що даний феномен суспільно-гуманітарні науки тлумачать по-різному: як принцип і норму існування, світогляд (філософія), особистісну якість і здібність, готовність до взаємодії, орієнтир поведінки, спрямованої на конструктивну взаємодію з "іншим" у різноманітних ситуаціях (психологія), людську цінність, фактор соціалізації особистості, позицію до тих соціальних реалій, які оцінюються позитивно як припустимі, незважаючи на їх "інакшість" (соціологія), готовність прислухатися до думки інших і допускати інакомислення в своїх рядах (політологія). Т. не рівнозначна терпимості, оскільки є категорією активною, вона передбачає розширення кола особистих ціннісних орієнтацій за рахунок позитивної взаємодії з іншими культурами, традиціями, поглядами, переконаннями.

Науковцями соціально-гуманітарних галузей розроблені теоретичні основи проблеми Т., а також описано види та рівні сформованості, сфери прояву (гендерна, вікова, освітня, міжнаціональна, расова, релігійна, географічна, міжкласова, фізіологічна, політична, сексуально-орієнтована, маргінальна). Наука педагогіка акумулювала у собі знання та результати досліджень соціально-гуманітарних наук та ідентифікує поняття Т. з людськими чеснотами, активною життєвою позицією на основі визнання іншого, як відношення до людей. Загалом у педагогічних публікаціях Т. розуміється як моральна якість особистості та обов'язковий принцип побудови навчально-виховного процесу.

Проте основне завдання педагогічної науки – забезпечити практичну реалізацію вчень про Т., а саме виховання Т. як особистісного утворення і втілення у життя принципів толерантної поведінки і взаємодії. Як один із можливих напрямків реалізації даних завдань може бути впровадження спеціальної дисципліни "Педагогіка толерантності", що забезпечить практичне втілення законодавчо закріплених та розроблених науковцями різних рівнів і галузей знань положень щодо змісту і ролі Т. у суспільному житті.

Використані джерела

1. Андреев М.В. Формування толерантності вчителя загальноосвітньої школи: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.04 "теорія і методика професійної освіти" / М.В. Андреев. – Харків, 2009. – 23 с.
2. Бардиер Г.Л. Социальная психология толерантности: автореф. дисс. на соискание ученой степени доктора психол. наук: спец. 19.00.05 "социальная психология" / Г.Л. Бардиер – Санкт-Петербург, 2007. – 45 с.
3. Братченко С.Л. Психологические основания исследования толерантности в образовании [Электронный ресурс] / С. Л. Братченко // Педагогика развития: ключевые компетентности и их

- становление: материалы 9-й науч.-практ. конф., Красноярск, апр. 2002 г. / [редкол.: В.В. Башев и др.]. – Режим доступа: <http://hpsy.ru/public/x831.htm>
4. Валитова Р. Р. Толерантность как этическая проблема : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. филос. наук : спец. 09.00.05 / Р. Р. Валитова. – М., 1997. – 20 с.
 5. Грива О. А. Толерантність в процесі становлення молоді в умовах полікультурного середовища: дис. ... д-ра філос. наук : спец. 09.00.10 "філософія освіти" / Грива Ольга Анатоліївна. – К., 2008. – 417 с.
 6. Декларація принципів толерантності, схвалена Генеральною конференцією ЮНЕСКО на 28-й сесії в Парижі 16 листоп. 1995 р. // Віче. – № 11(128). – 2002. – С. 12 – 13.
 7. Закон України "Про загальну середню освіту" (№ 651-XIV від 13 05 1999 р.) [Електронний ресурс] / Офіційний веб-сайт Міністерства освіти та науки України. – Режим доступу: <http://mon.gov.ua/activity/education/zagalna-serednya/normativno-pravova-baza1.html>
 8. Ильинская С.Г. Теория толерантности: проблема выбора методологии / С.Г. Ильинская // Политическая теория, язык и идеология / [редкол. Н.А. Романович (отв. ред.) и др]. – М.: РАПН; РОССПЭН, 2008. – С. 91 – 118.
 9. Карандаш М. М. Толерантність як педагогічний феномен / М. М. Кардаш // Полікультурність, діалог і злагода: українські реалії [матеріали Міжнародної науково-практичної конференції]. – Мелітополь, 2008. – 304 с.
 10. Койкова Е.І. Виховання толерантності у молодших школярів на уроках музики в умовах полікультурного простору: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.07 "теорія і методика виховання" / Е.І. Койкова. – Луганськ, – 2009 – 22 с.
 11. Лекторский В.А. О толерантности, плюрализме и критицизме / В.А. Лекторский // Философия, наука, цивилизация. – М., 1999. – С. 284 – 292.
 12. Мацковский М.С. Толерантность как объект социологического исследования / М.С. Мацковский // Век толерантности : науч.-публицист. вестн. – М. : МГУ, 2001. – Вып. 3-4. – С. 34 – 41.
 13. Никитина Н.И. Совокупность методологических подходов к исследованию толерантности специалистов социальной сферы / Н.И. Никитина, С.Н. Толстикова // Человеческий капитал – М., 2012. – №7 (43). – С.16 – 19.
 14. Соколов В.М. Толерантность: состояние и тенденции / В.М. Соколов // Социс. – 2003. – № 11. – С. 73 – 78.
 15. Тодоровцева Ю.В. Формування толерантності майбутніх учителів у процесі професійної підготовки: . автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.04 "теорія і методика професійної освіти" / Ю.В. Тодоровцева – Одеса, 2004. – 23 с.
 16. Тягло О.В. Як розуміти толерантність сьогодні? / О.В. Тягло // Вісник університету внутрішніх справ. – 2000. – № 12. – С. 275–278.
 17. Уолцер М. О терпимости / М. Уолцер. – М: Идея-Пресс, Дом Интеллектуальной книги, 2000. – 160 с.
 18. King P. The problem of tolerance: Government and opposition. The London school of economics and political science. – L.: Univ. of London. 1971. – P. 172-207.
 19. Shapiro A. The Theme of the Family in Contemporary Society and Positive Family Psychology / A. Shapiro ; [ed. William Nichols] // Family Therapy Around the World : A Festschrift for Florence Kaslow. – Haworth Press, 2004. – 99 p.

Motuz T. V.

DETERMINATION OF CONCEPT "TOLERANCE": SOCIAL AND HUMANITARIAN DISCOURSE

In the article the essence of the phenomenon of tolerance from the standpoint of social and human sciences (philosophy, sociology, psychology, political science, pedagogy) is investigated. It is proved that the problem of tolerance is interdisciplinary and requires the detailed study and the research. Spheres of the manifestation of tolerance as personal formation (gender, age, educational, ethnic, racial, religious, geographic, interclass, physiological, political, sexually oriented, marginal) and levels of development are defined. The author emphasizes the tolerance of the teacher as a separate category and one of the basic conditions of interaction and communication. It is emphasized that the teaching science in itself accumulated knowledge and research results of social and human sciences and understands tolerance as a moral quality of the individual and mandatory principle of construction of the educational process. It is noted that the main task of the teaching science with issues of tolerance is to ensure the practical implementation of the teachings of tolerance, in particular tolerance as personal formation and implementation of the principles of tolerant behavior and interaction. It is proved that one of the objectives of the possible directions of tolerance may be the introduction of a special course "Pedagogy of Tolerance", which will provide practical implementation of legally binding and developed by scientists at various levels and disciplines of the provisions on the content and role of tolerance in the society.

Key words: *interdisciplinary approach, social and human sciences, tolerance, tolerance types, tolerance of the teacher.*

Стаття надійшла до редакції 10.11.2015 р.